

Bilge Tonýukuk we Mongoliýadaky taryhy ýadygärliklerimiz

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Bilge Tonýukuk we Mongoliýadaky taryhy ýadygärliklerimiz BİLGE TONYUKUK İLE İLGİLİ SON GELİŞMELER MOĞOLİSTAN'DAKİ TÜRK ANITLARI PROJESİ (MOTAP)

Bugün büyük bölümü Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, Türk tarihi, Türk dili, Türk kültür ve medeniyeti açısından büyük önem taşımaktadır. Bu topraklar, tarihte pek çok Türk boyunun ortaya çıktığı, kader birliği yaptığı, zamanla millet olup devletler kurduğu ve gök kadar engin ülkelere sahip olduğu “büyük geçmiş”in eşsiz mirasını üzerinde barındırmaktadır.

Bu mirası oluşturan çoğu Saka, Hun, Juan-juan, Köktürk ve Uygur gibi dönemlere ait mezarlar, kurganlar, kaleler, surlar, barklar, şehir kalıntıları, petroglifler, dikili ve yazılı taşlar, heykeller, balballar, süs ve kullanım eşyaları, hem Türk milletinin hem de Türk milleti ile tarihte sosyal, kültürel, siyasi, askeri, iktisadi ve ticari ilişkide bulunan milletlerin pek çok bilinmezine ışık tutacak hazinelerdir.

Türklüğün günümüze kadar intikal eden hazinelerinin başında hiç şüphesiz Orhun yazıtlar (anıtları) gelmektedir.

Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları ile aynı dönemde dikilmiş olması ve aynı konuları içermelerinden dolayı Orhun Anıtları içinde anılan Bilge Tonyukuk Anıtı, Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtlarından yaklaşık 470 km uzaklıkta Tuul Irmağı'nın yukarı yatağındaki Bayan-Tsogt Bölgesi'nde yer almaktadır.

Moğolistan'da eski Türk yazıtları içinde en fazla tanınan ve üzerlerinde en fazla araştırma ve inceleme yapılmış olan Orhun yazıtlarından Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları Khoshoo Tsaidam bölgesindeki Orhun Irmağı civarında, Tonyukuk

yazıtları ise Bayn Tsokto bölgesinde Tuul Irmağı yakınlarındadır. Orhun Vadisi 1220 yılında İpek yolunun kavşak noktası olup, Harhorin ilçesi ise Kubilay Han Pekin'e gelene kadar Moğol İmparatorluğu'nun merkezi olmuştur.

Yaklaşık 280 yıl önce bulunduklarında bütün ilim çevrelerinin dikkatini çeken Orhun Abideleri Türk adının geçtiği ilk Türkçe metinlerdir. Göktürk Alfabesiyle yazılan bu yazıtlar Türkçe'nin de yazılı ilk kaynaklarından ve bunların önemi Türk tarihi ve kültürü açısından içerisinde bulunan değerli bilgilerden kaynaklanmaktadır. Çünkü burada Türk tarihini, sanatını, gelenek ve göreneklerini, dinini, ordu teşkilatını, sosyal hayatını kısaca Türk milletine ait ne varsa hepsini görmek mümkündür.

■ Orhun Abideleri – Göktürk Kitabeleri

Moğolistan'ın kuzey-doğusunda, eski Orhun Nehri yatağına dikilmiş oldukları için bu kitâbelere Orhun Âbideleri, Göktürk Devletine âit oldukları için de Göktürk Kitâbeleri denmiştir. Birincisi olan Köl Tigin Âbidesi, ağabeyi Bilge Kağan tarafından 732 yılında dikilmiş, ikincisi olan Bilge Kağan Âbidesini de ölümünden bir yıl sonra 735'te kendi oğlu diktirmiştir. Üçüncü olarak vezir Tonyukuk Âbidesi ise 720-725 senelerinde kendisi tarafından dikilmiştir.

Orhun Kitabeleri, Göktürk devrini anlatan ve yaşanan hadiseler hakkında ayrıntılı bilgi veren metinlerdir.

Orhun Kitabeleri'nde, 630-681 yılları arasında Göktürklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kağan abidelerinde (bengü taşlar'da), yaşanan acı tecrübeler yine acı bir şekilde anlatılarak milletin ders alması için dile getirilmiştir. Dile getirilirken kullanılan cümlelerle Göktürk Devleti'nin yıkılış sebepleri üç önemli noktada toplanmaktadır:

Devletin, yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak başarılı kağanlardan sonra tahta geçen kağanlar sorumlu tutulmuştur. İkinci derecede ise milletin kendisi sorumlu tutulmuştur. Üçüncü derecede, Türk milletinin kadim komşusu

olan Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve tarih boyunca uyguladıkları kurnaz siyasetleri sorumlu tutulmuştur.

“Anıtları diktirenler, bu yazılı taşlara “Bengü” taş adını vermişlerdir. Bengü taş, “ebedi, ölümsüz taş” demektir. Bu anlamı ile bengü taş kelime grubunun, “anıt, abide” kavramı içine girdiği açıktır”.

Dikilen taşlara, Göktürk kağanlarının yaptıkları işler ve millete vermek istedikleri mesajlar, nasihat ve şikâyetler ebedi olarak taşta kazınmıştır. Orhun Abideleri’nin (Kitabelerinin), dikilmesi bu gayeyi yerine getirmeye yöneliktir.

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk’un kendilerine özgü devlet yönetimi anlayışı bu metinlerde ifade edilmiştir.

Türk tarihinin bu devrinde bu üç büyük devlet adamını diğer, Türk büyük devlet adamlarından ayıran en önemli özellik ise, Türk tarihinde başka eşi benzeri bulunmayan bu kalıcı, yazılı abidelerdir.

■ Bilge Kağan, Köl Tegin ve Bilge Tonyukuk...

Türk tarihinin 8. yüzyılın ilk yarısında yaşamış üç büyük ismi. Fakat Türk tarihinde o kadar çok büyük isim var ki! O halde bu üç ismi diğer Türk büyüklerinden ayıran özellik nedir? Bu üç isim, tarihte milyonlarca Türk’ün kullandığı, bugün de milyonlarca Türk’ün konuşup yazdığı ve hiç şüphesiz gelecekte de yine milyonlarca Türk’ün kullanmaya devam edeceği dilin bilinen ilk temsilcileridirler.

■ Bilge Tonyukuk Kimdir?

Bilge Tonyukuk Anıtı, II. Göktürk Kağanlığı dönemine damgasına vuran şahsiyetlerden büyük vezir, danışman, komutan, teorisyen ve devlet adamı Bilge Tonyukuk’un bizzat kendisi tarafından diktirilmiş dört cepheli iki anıttan ibarettir. Ufak dişli granit blok üzerinde oyma yöntemiyle yazılmış olan birinci anıt 243 cm, iri dişli granit üzerine yazılmış olan ikinci anıt ise 217 cm yüksekliğindedir. Birinci anıttan 35 ve ikinci anıttan 27 satır yukarıdan aşağıya doğru yazılmış olup, Göktürk

alfabesiyle taşa kazınmıştır.

Bilge Tonuyuk adıyla bilinen ilk Türk yazar, tarihçi ve büyük devlet adamıdır. Göktürk Döneminde yaşamış olup, İlteriş Kağan /Kutluk Kağan/, Kapgan Kağan, İnel Kağan ve Bilge Kağan'a baş vezirlik yapmış ve bazı savaşlarda başkomutan olarak vazife görmüştür. Ayrıca Bilge Tonyukuk isim değil, lakaptır.

İlk 47 satırda İlteriş Kağan ile Kapagan Kağan'ın dönemlerinden bahsedilmektedir. Daha sonraki satırlarda kendisinden bahsedilerek Göktürk tarihi hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

■ Bilge Tonyukuk Anıtı

Kendi adına dikilen anıt'ta yazdığına göre Çin'de doğmuş. Çin esaretinden İlteriş Kağanla birlikte kurtularak Türklerin Çin esaretinden kurtuluş savaşını idare etmiş. Gençliğinde ataklık ve cesaretiyle, yaşlılığında tecrübe ve bilgisi ile devlete hizmet etmiştir. Damadı Bilge Kağan'ın Türk milletini yerleşik hayata geçmesine, Budist ve Taoist dinlere girmek gibi fikirlerine karşı gelmiştir. Bu sebeple milleti her an at sırtında harbe hazır tutmuş ve Türklüğün her daim mücadeleye hazır olmasına zemin hazırlamıştır. Bu ikazlarıyla Tonyukuk uzak görüşlü ve dirayetli bir devlet adamıdır.

Politikayı iyi bilen, halk ruhunu derinlemesine kavramış olan, bu meşhur Göktürk vezirinin kendi adına M.S. 720-725 yıllarında kitabe/anıt/ dikilmiştir. Bu anıt ihtiyarlık devrinde kendisi diktirmiştir ve yazılar da kendisine aittir. Bu anıt Göktürk alfabesi ile yazılmıştır. Sade bir dille yazılan bu anıtta, Çin esaretinin çilesinden, Çinlilerin hile zulümlerinden bahsedilerek halka öğütler verilmiş. Bazı bölümlerde kendi hayatından da kısa parçalar taşa işlenmiştir.

■ Tonyukuk ve Türk Kültürü

Kök Türklerin yeniden bağımsızlıklarını kazanarak devletlerini canlandırdıkları 682 yılından sonraki dönemde dört büyük şahsiyet dikkat çeker. Bunlardan Kutlug (İlteriş) Kağan, milli kahraman ve devlet kurucusudur. Tonyukuk, uzak görüşlü ve

dirayetli bir devlet adamıdır. Kül Tigin, cesur ve yiğit bir kumandandır. Bilge Kağan ise kudretli bir devlet başkanıdır. Bu dört şahsiyetin arasında Tonyukuk, Türk kültürünü savunmasıyla, Bilge Kağan ise Türklük sevgisi ile tanınmıştır. Tonyukuk, Kök Türk Devleti'nin yeniden kuruluşunda Kutlug'un yanında yer almıştı. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra "aygucı" denilen devlet meclisi (toy) başkanlığına getirildi. Bugünkü karşılığı başbakanlık görevini üstlendi. Geniş ufku, derin sezgisi, ileri görüşlülüğü ile bir fikir adamı olarak devletin teşkilatlanmasında ve yönlendirilmesinde üstün hizmetlerde bulundu. Aynı zamanda değerli bir kumandandı. Kök Türk Devleti'nin milli niteliğini korumak, Türk kültürünün yozlaşmasını önlemek için büyük gayret harcadı.

Bilge Kağan, şüphesiz iyi niyetli olarak, şehirleri surlarla çevirmek, böylece Çin saldırılarına karşı sağlam bir savunma duvarı çekmek istiyordu. Kağan'ın bir diğer tasavvuru da ülkede Budist ve Taoist görüşlerin yayılmasını sağlamaktı.

Tonyukuk, Bilge Kağan'ın bu düşüncelerine şiddetle karşı çıktı. Dedi ki:

"Bunlar olmamalı. Biz, ömrünü sulu ve otlı bozkırlarda geçiren bir milletiz. Bu hayat tarzı bizi daimî bir savaş egzersizi içinde tutmaktadır. Kök Türklerin sayısı Çinlilerin binde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevk eder, akınlar yaparız. Zayıflarsak bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Eğer kalelerin ve surların içine kapanırsak, Çin orduları bizi kuşatır, ülkemizi kolayca istila eder".

Tonyukuk, Türklerin o zamanki dini inancı olan Gök Tanrı dini yerine, uyuşturucu Budizmin ve Taoizmin geçirilmesini de uygun bulmuyordu:

"Bu dinlerin her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zayıflatır. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Türk milletini yaşatmak istiyorsak bu öğretilere ve bunların tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz".

Tonyukuk'un görüşleri, Türk kültürünün korunması konusundaki hassasiyetini ve kararlılığını göstermektedir. Türk milliyetçiliğinin temeli de esasen bu görüşe dayanmaktadır. O bakımdan, Tonyukuk'u Türk tarihinin en değerli milliyetçilerinden biri saymamız gerekir.

Türkler Avrasya coğrafyasında tarih boyunca çok geniş sahalara, uçsuz bucaksız topraklara özgürce yayıldılar. Arkeolojik, filolojik ve antropolojik açıdan son derece kıymetli eserleri barındıran Moğolistan ise bu geniş coğrafyada ayrı bir öneme sahiptir. İsminde "Türk" sözcüğünün geçtiği ilk devlet olması açısından Türklerin tarihinde önemli bir yeri olan Göktürk Devleti 552-745 yılları arasında Orta Asya'da varlığını sürdürmüştür. Yıkılışlarından sonra yine iki asır devam ederek, sonra kurulan bütün devletler izlerini taşımıştır.

Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu Bumin Kağan, Avarların egemenliğindeki boylardan Tukyular'ın başkanıydı. 551'de bastırdığı bir ayaklanmanın ardından ödül olarak Avar prensesi ile evlenmek isteyip bu isteği geri çevrilince, eski düşmanları Tabgaçların prensesi ile evlenip Avarlar'a karşı ayaklanmıştı. 552'de kazandığı zaferin ardından da onları Orta Asya'dan sürerek İl Kağan adıyla ilk Göktürk kağanı olmuştur.

Göktürkler, tarihteki zirve noktalarına 716-734 yılları arasında hüküm süren Bilge Kağan ile birlikte kardeşi ve başkomutanı Köl Tigin ile baş veziri Tonyukuk döneminde erişmiştir. Bu üç büyük ismin 721-734 yılları arasında ard arda ölümlerinin ardından çöküş başlamıştır. Uygur, Karluk ve Basmil ayaklanmaları sonucunda Göktürk devleti kesin olarak yıkılmış ve 745'de Uygur hanı Kutlug Bilge Kül Kağan ilan edilerek Orta Asya egemenliği Uygur Devleti'ne geçmiştir.

Göktürk kitabeleri "Türk" adının geçtiği ilk Türkçe metinlerdir. Göktürk Yazıtları'nda, Türk devlet adamları millete hesap verir; bütün bir milleti ilgilendiren, milletin geleceğine ışık tutacak görüş ve fikirler, Türk milletinin hayatında huzur ve güven için girişilen mücadeleler anlatılır. Sadece o zamanki Türklerin devlet, politika ve

gelenekleri açısından değil, bütün Orta Asya uygarlıklarının gelişim tarihi açısından da önemli bir yer tutar.

Göktürk Kitabeleri'nde, Bilge Kağan ile kardeşı Köl Tigin'in Türk milletine ve Türk beylerine verdikleri uzun mesaj yazılıdır. Yer yer realist bir tarih dili, milli ve içtimai tenkit ve güven cümleleri; yer yer de kudretli bir hitabet dili vardır.

Bu yazıtlar devasa bir imparatorluğın yönetim merkezi olan Harhorin ilçesi sınırlarında olup, 1220'de İpek Yolu'nun kavşak noktasında bulunan Orhun Vadisinde bulunmaktadır. Harhorin, Kubilay Han Pekin'e gelene kadar Moğol İmparatorluğu'nun merkeziydi. Yok, edilen şehrin malzemeleri ile 1586'da yapılan Moğolistan'ın ilk Budist tapınağı Erdene Zuu'nun çevresini saran 400 metrelik anıtsal duvarlar ve 108 stupa inşa edildi. 1792 yılında duvarların arkasında 62 mabet, 10.000 lama ve sınırları belirleyen taş kaplumbağalar bulunuyordu. Tapınağın yakınlarında 8. ve 9. yüzyıllardan kalan Tureg anıtları ve kaya yazıtları bulunmaktadır.

■ Bilge Kağan'ın Türklük Sevgisi

Bilge Kağan'ın, Çin kaynaklarında bile övgüyle sözü edilen Türklük sevgisi, diktirdiği yazıtle ölümsüzlük kazanmıştır. Bilge Kağan, yazıtının çeşitli yerlerinde Türklüğe duyduğu engin sevgiyi şöyle dile getirmektedir.

“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzene sokuvermiş.”

“Türk Oğuz beyleri, milleti işit. Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Babamızın, Amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım.”

“Ben on dokuz yıl şad olarak oturdum, on dokuz yıl kağan

olarak oturdum, il tutum... Türküm için, milletim için iyisini öylece kazanıverdim.”

“Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını, Türküme, milletime kazanıverdim...”

Millet sevgisinin ıslıl ıslıl parıldayışını, Bilge Kağan’ın yukarıdaki sözlerinde açıkça görmek mümkündür. Şüphesiz, Türk kağanlarının pek çoğunda, belki hepsinde böyle derin bir sevgi ve sorumluluk duygusu bulunmaktaydı. Ancak, bu sevginin kendi ağzından ifadesi ile taşa kazındırılması, Bilge Kağan’a ayrı ve seçkin bir mevki kazandırmıştır.

■ Türk Birliğinin Gerçekleşmesi

Kök Türklerin son büyük hükümdarlarından Kapağan Kağan da Türkçülük tarihinde müstesna bir yer işgal etmektedir. Tanrı tarafından tahta oturulduğuna inanılan Türk hükümdarlarının bütün Türkleri bir bayrak altına toplamak gibi önemli bir görevi de vardı. Bunu vaktiyle Büyük Hun hükümdarı Mete (M. Ö. 209 – M. Ö. 174) başarmış, Asya’da yaşayan bütün Türk boylarını, devlet sınırları içinde toplamıştı. İkinci olarak da Batı Kök Türk hükümdarı Tardu zamanında (582-603) büyük Türk birliği yeniden sağlanmıştı. Kapağan Kağan, Türk birliğini gerçekleştiren üçüncü Türk hükümdarı oldu (692-716). O da, Tardu’dan yüz yıl sonra, dağınık Türk boylarını bir bayrak altında birleştirdi. Bu sonucun, günümüzdeki Turancılık düşüncesinin büyük hedefi olduğu malumdur. Demek ki, Turancılık ülküsü, tarihte üç kere hedefine ulaşmıştır. Bundan sonra da ulaşmaması için bir sebep yoktur. Şüphesiz, yollar çok daha uzun ve şartlar çok daha çetindir. Ancak, uzun yolların, sert ve kararlı adımlarla aşılması da pek ala mümkündür. Zor olanı gerçekleştireceğiz, imkânsız görüneni hayal edeceğiz.

Kök Türk tarihindeki ilgi çekici bir olayı da burada belirtmek durumundayız. Kök Türk devleti 582’de doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Tardu’nun başında bulunduğu Batı Kök

Türkleri daha güçlü görünüyordu. Çin, bu durumdan yararlanarak Doğu Hakan'ı Işbara'ya himaye teklifinde bulundu. Ancak bunun için Türklerin kıyafetlerini, geleneklerini, kanunlarını ve hatta dilini değiştirip Çin kılık kıyafetini, geleneklerini, kanunlarını ve dilini halka zorla kabul ettirmesini şart koşuyordu. Buna karşılık Işbara Kağan şu cevabı verdi:

“Şimdi oğlum sarayınızda ispat-ı vücud edecek ve her sene haraç olarak ilahi bir asla mensup atlar takdim edilecektir. Her gün sabahtan akşama kadar sizin emirlerinizden başka bir şey dinlemeyeceğim. Fakat elbiselerimizin önlerini kesmeye, omuzlarımızda dalgalanan saç örgülerimizi çözmeye, dilimizi değiştirmeye ve sizin kanunlarınızı kabul etmeye gelince: bizim adetlerimizle geleneklerimiz o kadar eskidir ki, ben şimdiye kadar bunları değiştirmeye cesaret edemedim. Bütün millet aynı kalbi taşıyor.”

Bu sözler, Türkçülük tarihinin en değerli belgelerinden biridir.

“Bilge Tonyukuk Anıtı ile ilgili Türk devleti tarafından yapılan son çalışmalar ve gelişmeler hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca Bilge Tonyukuk anıtına ait “Bölge kordinatları, Moğolca-Türkçe ilk kez bu çalışmada görülecektir.

■ Orhun Abideleri ve Çevresinde Yapılan ve Yapılacak Çalışmalar

Bilge Tonyukuk Anıtı'nda da tıpkı Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda olduğu gibi Göktürk dönemine ait tarihi hadiseler anlatılır. Ancak tarihi hadiseleri anlatan bu sefer Bilge Kağan değil; bizzat Bilge Tonyukuk'un kendisidir. Bilge Tonyukuk, tarihi hadiseleri naklederken birlik bütünlük mesajları verir, devletin başındakilerin bilge danışmanlara sahip olmaları onlarla uyum içinde çalışmalarını halinde büyük işler başaracaklarının önemini vurgular. Ancak her iki anıtta da Bilge Tonyukuk'un elde edilen başarıların merkezinde bizzat

kendisinin olduğu özellikle belirttiği de dikkat çeker. Şöyle ki kağan'ı atayan, Türk milletini o güne kadar gidemediği ve erişemediği yerlere götüren, ulaştıran savaşları kazandıran hep O'dur.

Bilge Tonyukuk Abidesi'nin Türk tarihindeki özel yerine ve önemine binaen Başkanlığımızca 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren Abide'nin bulunduğu alanda çeşitli saha çalışmaları yürütülmüş olup bu bağlamda Türk ve Moğol uzmanlardan oluşan ekiplerce farklı tarihlerde arkeolojik kazılar, onarım ve restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

2001 yılı saha çalışmaları esnasında Türk tarihi ve kültürü açısından büyük önem taşıyan arkeolojik buluntular ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu eserlerin restorasyon çalışmaları tamamlanmış olup, halen Moğolistan Milli Tarih Müzesi Türk Kültür Varlıkları Teşhir Salonu'nda sergilenmektedir. Ayrıca aynı yıl TİKA tarafından Tonyukuk Anıtı civarında bir "Kazı Evi" inşa edilerek, yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen bazı buluntular burada mufahaza altına alınmıştır.

2013 yılı Mart ayı içerisinde ise yine TİKA tarafından Tonyukuk Anıtı bölgesinde evre düzenlemesi yapılmış olup, bu kapsamda anıtın eskiyen çitleri ve levhaları değiştirilmiştir. Başkanlığımız ve Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı arasında 26.05.2015 tarihinde imzalanan Moğolistan'daki Türk Dönemine Ait Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik işbirliği Hakkında İyi Niyet Anlaşması kapsamında 3 Türk ve 3 Moğol arkeologdan oluşan Türk-Moğol ortak kazı ekibi tarafından 01 Ağustos-15 Eylül 2015 tarihleri arasında Bilge Tonyukuk Anıtında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kazı alışmaları Moğolistan Milli Devlet Üniversitesi (MUIİS) işbirliğinde gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca, Abide'nin bulunduğu bölgeye erişimin kolaylaştırılması amacıyla, Başkanlığımızca inşası gerçekleştirilen 11 kilometre uzunluğundaki "Bilge Tonyukuk Karayolu" 2015 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır.

2016 yılında daha geniş kapsamlı olarak, Başkanlığımız ile Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü ve

Moğolistan Devlet Üniversitesi arasında yapılan üçlü işbirliği anlaşması kapsamında Bilge Tonyukuk Anıtı Moğol-Türk ortak arkeolojik kazı çalışma projesinin ikinci aşaması gerçekleştirilmiştir. 15 Haziran-15 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilen kazılarda bugüne kadar alan hakkında yanlış bilinen ve de bilinmeyen birçok yeni bilgiye ve bilimsel veriye ulaşılmıştır. Bu veriler anıtların yerinde korunarak gelecek nesillere aktarılması hususunda yapılacak müze için kılavuz olma niteliği taşımaktadır.

Öte yandan, Abide'nin ve Türk-Moğol ortak kazı ekiplerince gün yüzüne çıkarılan arkeolojik buluntuların sert iklim koşullarından zaman geçtikçe daha fazla zarar görmeye başladıklarının tespit edilmesi neticesinde, Moğol makamlarının talepleri ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin talimatlarıyla, Bilge Tonyukuk Abidesinin ve çevresindeki Göktürk dönemine ait tarihi eserler ile arkeolojik buluntuların doğa şartlarına karşı koruma altına alınmaları, çağdaş müzecilik anlayışına göre bulundukları alanda sergilenmeleri, Abide'nin yerli ve yabancı turistlerce yılın her döneminde ziyaret edilebilmelerinin sağlanması ve bölgenin kültür turizmi potansiyelinin artırılması amacıyla, Başkanlığımızca Bilge Tonyukuk Müzesi kompleksinin yapım, çevre düzenleme ve teşhir-tanzim çalışmalarının gerçekleştirilmesi planlanmaktadır.

Müze kompleksinin mimari, mühendislik ve sergileme projelerinin hazırlatılmasına ilişkin işlemler başlatılmış olup projelendirme çalışmalarında sona yaklaşılmıştır. Bu doğrultuda, müzenin yapım işlerine 2020 yılında başlanması planlanmaktadır. Yapım işlerinin bitimini müteakip yönetimi ve idamesi Moğol tarafının sorumluluğunda olacak olan müze kompleksi çağdaş müzecilik anlayışının tüm unsurlarını ihtiva edecek olmasının yanı sıra Türklük ve özellikle Göktürk tarihi döneminin ziyaretçilere aktarıldığı bir kültür ve eğitim merkezi işlevi de görecektir.

1994 yılında başlanan "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" kapsamında 1997-2006 yılları arasında kazı, jeofizik, epigrafi, müze, restorasyon, koruma ve onarım, harita

alışmaları yürütülmüştür. Bilge Kağan veya bir yakınına ait olduğu düşünülen yaklaşık 4 bin parça, altın, gümüş, bakır, bronz ve değerli taş ve objelerin 8 Nisan 2004 tarihi itibari ile Moğolistan Milli Tarih Müzesi içerisinde açılan Türk Kültür Varlıkları Salonu'nda sergilenmektedir.

Ayrıca proje kapsamında yürütülen çalışmaların sonucunda Bilge Kagan ve Kül Tigin Anıtlarının bulunduğu Orhun Vadisi ve Tonyukuk Kllyesi'nin bulunduğu bölge Moğolistan Hkmeti tarafından SİT alanı olarak ilan edilmiş ve 2004 yılında UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesine alınmıştır. Sit alanıyla ilgili koordinat bilgileri ve hkmet kararnamesi aşağıda verilecektir.

Söz konusu proje kapsamında yapılan kazılar neticesinde çıkarılan buluntular yine Başkanlığımızca inşa edilen Bilge Kağan (Hş Tsaydam) Müzesi'nde muhafaza altına alınmış, Bilge Kağan ve Kül Tigin Abideleri'nin imitasyonları orijinal yerlerine dikilmiştir.

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP) kapsamında, Ulanbator'a yaklaşık 470 km mesafedeki Arhangay vilayeti Haşaat ilçesi sınırları içerisinde yer alan ve Türk tarihinin en önemli yazılı eserlerinden olan Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarının koruma altına alınması ve sergilenmesi amacıyla Arhangay Vilayeti Haşaat İlçesi'nde Başkanlığımızca 2008 yılında Bilge Kağan (Hş Tsaydam) Müzesi kurulmuştur.

Hş Tsaydam Müzesi'nin teşhir tanzim çalışmaları 2009 yılında tamamlanmış olup 2011 yılında Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı'na teslim edilmiştir.

Ayrıca, Orhun Abidelerine ulaşımın kolaylaştırılması amacıyla 2005 yılında temeli atılan 46 kilometrelik Bilge Kağan Karayolu 2008 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır.

Öte yandan, Sayın Binali Yıldırım'ın Başbakan sıfatıyla 5-8 Nisan 2018 tarihleri arasında Moğolistan'a gerçekleştirdikleri resmi ziyaret programı kapsamında, Bilge Kağan Müzesinde incelemelerde bulunmuşlardır.

Sayın Yıldırım, on yıl önce inşa edilen müze binasının fiziki koşulları ve imknları bakımından bugün itibariyle ihtiyacı karşılayamadığını ifade ederek, bahse konu tarihi eserlerin

daha iyi koşullarda korunmasının ve sergilenmesinin yanı sıra daha fazla ziyaretçi çekmek suretiyle bölgenin turistik bir cazibe merkezi haline getirilmesi amacıyla mevcut müze binasının yerine yine Bilge Kağan'ın adını taşıyacak modern bir müze kompleksi kurulması için gerekli çalışmalara başlanması talimatını vermişlerdir.

Bu kapsamda, mezkûr Müze kompleksinin mimari ve uygulama projelerinin hazırlatılması ile ilgili işlemlere başlanmıştır. Yaklaşık 2.000 m² kapalı koruma alanına sahip olacak Müze binası içerisinde yürüme yolları, idari ofisler, servis mekânları, eser deposu, fuaye, hediyeelik eşya ve müze kafe, görsel-işitsel salon ve danışma bölümü bulunacaktır. Müze kompleksinin yapım işlerine 2021 yılında başlanması öngörülmektedir. Çalışmalar tamamlandığında Türk tarih ve kültürünün sergilendiğı ve uhdesinde barındırdığı zengin koleksiyonu ile ayrıca kadim Göktürk kültürünü ve yaşantısını yansıtmak bakımından dünyadaki ilk ve en kapsamlı müze olacaktır.

Orhun Kitabeleri (anıtları), Türk dili ve tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Kitabelerin Türklere ait en eski yazılı kaynak olmasının yanında, Göktürk dönemi yönetim ve liderlik anlayışına ilişkin bilgileri içermesi, Türklerin devlet yönetimi konusunda attıkları adımları ortaya koyduğu iradeyi göstermesi bakımından dikkatleri çekmektedir.

Türk dili ve tarihi açısından önemi göz önüne alındığında Orun Abideleri'nin (Bengü Taşların), keşfinin nedenli kıymetli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Göktürk Devleti, hakanları ve vezirleri, Türk milletinin o devirde yaşadıklarından gelecek nesillerin ders almaları ve tarihte yaşanmış benzer hatalara düşmemeleri için bu abideleri bir öğüt, nasihat ve ihtar belgesi olarak bizlere yazıp bırakma ihtiyacı hissetmişlerdir. İyi de etmişlerdir.

Açık alanda bulunmaları ve ciddi bir korumadan mahrum olmaları yüzünden Bilge Tonyukuk Anıtı'nın her ikisinde de bozulma, aşınma, dökülme ve yağlanmalar olmuştur. Birinci yazıtın bazı satırlarında harflerin içleri, güzel görüntü alabilmek amacıyla boyanmıştır. Bu boyalar hem yazıtın dokusuna zarar

vermiş hem de orijinal görüntüsünü bozmuştur.

Bilge Tonyukuk anıt mezar külliyesinde yazıt dışında sunak masasına ait işlemeli taşlar, insan heykelleri, üst tarafı parçalanmış taşbabalar, balballar, döşemeler kiremitler, tuğlalar ve künkler bulunmaktadır. Ancak bu kültür medeniyet eserlerin çoğu külliye de 1897, 1909, 1925 ve 1957 yıllarında yapılan kazılar yüzünden ciddi şekilde tahrip olmuştur.

Türkiye ve Moğolistan arasında 1994 yılında imzalanan anlaşma ile Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP) uygulamaya konulmuş olup, Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı ile Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından yürütülmüştür.

Anlaşmanın imzalanmasını takip eden süreç içerisinde konu ile ilgili Türk ve Moğol bilim adamları bir araya gelerek, çalışmanın ana hatlarını belirlemişlerdir. Proje çalışmaları, Göktürk Anıtları olarak nitelenen Bilge Kağan ve Köl Tigin ile Tonyukuk Anıt bölgeleri başta olmak üzere Moğolistan'da bulunan Türk dönemine ait eserleri kapsamaktadır.

Sık sık bölgeye yapmış olduğumuz araştırmalar ve gözlemler sırasında, 20 Ağustos 2015 tarihinde alanda yapılan inceleme neticesinde, Bilge Tonyukuk Karayolu'nun yapımından sonra bahse konu bölgede yapılaşmanın hızlı bir şekilde arttığı, SİT alanı olarak kabul edilen bölgede çok sayıda inşaat faaliyetinin devam etmesinden dolayı, Bilge Tonyukuk bölgesindeki tarihi ve kültürel mirasın zarar gördüğü tespit edilmiştir.

Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk Anıtları Çevresi Koordinatları.

Kanun Hükmünde Kararnamenin Moğolcası.

■ KANUN HÜKMÜNDE KARARNAME

Tarih: 17 Nisan 2002

Sayı: 71

Yer: Ulanbator Büyükşehir

Sit Alanı Belirlenmesi Hakkında

Kültürel Mirasların Korunması Hakkında Kanun'un 17. Maddesi

6'ıncı bendine dayanarak Moğolistan Bakanlar Kurulu'nca kararlaştırılmıştır:

Arhangay, Övörhangay ve Töv vilayeti sınırları içerisinde yer alan tarihi ve kültürel taşınmaz eserler olan Bilge Kağan ve Kültigin koruma alanı 20.8 km², Karabalasagun koruma alanı 39.8 km², Tövhön Tapınağı koruma alanı 4.5 km² ve Tonyukuk Anıtı'nın koruma alanı 65.58 km² olarak belirlenmiştir.

Tarihi ve kültürel taşınmaz eserlerin muhafazası ve bütünlüğüne zarar verebilecek faaliyette bulunulmaması ve koruma alanı sınırları içerisinde yapım işi gerçekleştirilmemesine yönelik gereğinin yapılması ilgili valilere görev kılınmıştır.

Moğolistan Başbakanı N.Enhbayar

Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanı A.Tsanjid

■ Moğolistan'da Yol Her Moğol'un Bir Yolu Vardır.

2014 yılında Bilge Tonyukuk Anıt alanına 11,2 km yol inşa edilerek her zaman gidilmesi mümkün olmayan anıtlara 12 ay boyunca kolay ve güvenli ulaşım sağlanmıştır.

Bilge Tonyukuk asfalt yolu Moğolistan standartlarının üzerinde inşa edilerek Moğol vatandaşlarının hizmetine sunulmuştur. Çevrede bulunan arazilerin değeri kat be kat artmıştır. Türkiye'ye ve Türklere şükran ve minnet duygularına belirtmişlerdir.

TİKA Başkanlığı ve Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı arasında Moğolistan'daki Türk Dönemine Ait Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik İşbirliği Hakkında İyiniyet Anlaşması 26.05.2015 tarihinde Ulanbator'da imzalanmıştır. Bahse konu iyiniyet anlaşması kapsamında şahsımın da görevli bulunduğu zaman diliminde kazı çalışmalarının yürütüldüğü Bilgi Tonyukuk Külliyesi bölgesinde 05 Ağustos 2015 tarihinde Türk-Moğol ortak arkeolojik kazı çalışmalarının ilk etabı başlatılmıştır. Bu kazı çalışmaları 2016 yılında kazı ekibinin genişletilmesi ile Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü, Moğolistan Milli Devlet Üniversitesi, Türk tarafı olarak da TİKA tarafından oluşturulan ve Başkanlığını Prof. Dr. Ahmet

Taşağıl'ın yaptığı kazı ekibi tarafından Haziran-Eylül ayları arasında devam etmiştir.

Moğolistan bozkırları son yıllarda dünyanın birçok ülkesinden gelen arkeologların ve araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Bunun en önemli nedeni ise bu bozkırların göçebe kültürlerin en önemli yaşam alanlarından biri olduğunun anlaşılmasıdır. Göçebe yaşam biçimine ve avcı-savaşçı niteliklere sahip bu toplulukların tarih içinde ortak bir kültür, geniş ve yaygın dil grubunu oluşturmaları, devletleşmeyi gerçekleştirmeleri, en önemlisi özgün bir yazı dilini geliştirmeleri bu araştırmalara ayrı bir önem vermektedir.

Aynı çalışmalar Tonyukuk Anıt Külliyesi'nde de yapılarak sadece heykeller depo-müze-kazı evine taşınmıştır. Bu arada yazılı taşlar ve sanduka mezar üzerinde temizlik işlemleri gerçekleştirilip, taşları tahrip eden mantar türü organik maddeler, kuş pislikleri, kalker tortuları, daha önce kopyalama amacıyla yazıtlara sürülen boya kalıntıları, hayvanların sebep olduğu yağlanmalar giderilmeye çalışılmıştır.

■ Bilge Tonyukuk Müzesi Kurulması Projesi

Başkanlığımız ile Moğolistan Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanlığı ve Moğolistan Maliye Bakanlığı arasında 25.09.2018 tarihinde imzalanan "Bilge Tonyukuk Müzesinin Yapımı, Çevre Düzenlemesi ve Teşhir-Tanzimi Projesinin Gerçekleştirilmesine İlişkin Karşılıksız Yardım Anlaşması" kapsamında, Ulanbator'a yaklaşık 57 km uzaklıktaki Tuv vilayeti Erdene ilçesi sınırları içerisinde bulunan ve tarihte "Türk" kelimesinin ilk kez geçtiği yazılı belge olma niteliği taşıyan Bilge Tonyukuk yazıtı ve çevresindeki tarihi eserlerin ve arkeolojik buluntuların doğa şartlarına karşı muhafaza altına alınarak sergilenmeleri, yazıtların yerli ve yabancı araştırmacı ve turistlerce yılın her döneminde ziyaret edilebilmelerinin sağlanması ve bölgenin kültür turizmi potansiyelinin artırılması amacıyla Başkanlığımızca Bilge Tonyukuk Müzesinin yapımı ile ilgili, çevre düzenleme ve teşhir-tanzim

alışmaları gerçekleştirilecektir.

Müze kompleksinin mimari ve mühendislik uygulama projeleri Başkanlığımızca hazırlatılmış olup 2.874 m² kapalı koruma alanına sahip olacak şekilde tasarlanan kompleks içerisinde sergi alanlarının yanı sıra kapalı gezi gzerghları, satış, sunum ve dinlenme alanları, idari ofisler, eser deposu, görsel-işitsel salon ve danışma bölümü bulunacaktır. Ayrıca, Müze kompleksi içerisinde açık otopark ve alanda görev yapacak personel için 4 adet 2+1 lojman inşa edilecektir.

Bilge Tonyukuk Müzesi, tasarım ve çizim işlemleri tamamlanmış olup, ihale aşamasına gelmiştir. Dünyada bulunan salgın ve n görülmeyen bazı nedenlerden dolayı tasarlanan süre ağır işlemektedir.

Öncelikli olarak alan ve yazıtların korunması amacıyla hazırlanan proje aynı zamanda Türk ve Göktürk tarihinin yerli ve yabancı ziyaretçilere aktarıldığı bir kültür ve eğitim merkezi olmayı da hedeflemektedir.

■ Sonuç

Türk tarihinin bugün için bilinen en eski yazılı belgeleri olma özelliğine sahip olan, Orhun Anıtları/Göktürk Abidelerinin bulunduğu bölgelerde yer altı araştırmaları yapılarak, gün ışığına çıkmayı bekleyen tarihimizin nadide parçalarına ulaşılmaya çalışılması ve külliyelerin yeniden inşasının yapılarak 1300 yıl önceki durumlarının canlandırılması amacıyla TİKA Başkanlığı ve Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı arasında 1994 yılında Proje'nin genel hatlarını belirleyen anlaşmanın imzalanması ile "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" (MOTAP) başlamıştır.

1992'de kurulan TİKA'nın kuruluş amacı ve felsefesinin temelinde Türk Dünyasına hizmet ve ortak kültürel mirasımız yatmakta ise de bugün dünya genelinde 60 ülkede 62 ofisi, bu ofisleri ve merkez teşkilatı aracılığı ile 170 ülkede Türkiye'nin Yumuşak Gücü, Türk halkının görünen yüzü olarak proje çalışmaları ve faaliyetlerini yürütmektedir. Gelineen noktada Türk Dış Politikasının önemli bir diplomasi argümanı

haline gelen TİKA, ÷lkemizin sahip olduğu imkânlar ve birikmiş tecrübesi ile Moğolistan'da da 26 yıla yakın bir süredir faaliyetlerini yürütmektedir. TİKA'nın ilk sekiz ofisinden biri olan Ulanbator Program Koordinasyon Ofisi 26 yılda yaklaşık 700 proje ve faaliyete imza atarak ÷lkenin gitmediği köşe-bucağı kalmamıştır.

TİKA, Moğolistan coğrafiyasında Türk dili, tarihi, k÷ltür÷ için çok önemli olan pek çok projeye imza atmıştır. Bu coğrafiyadaki çalışmaların mihenk taşı niteliğinde olan Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP), 1994 yılında projenin genel hatlarını belirleyen anlaşmanın TİKA Başkanlığı ile Moğolistan Eğitim, K÷ltür ve Bilim Bakanlığı arasında imzalanması ile başlanmıştır. Günümüze kadar bu çalışmalar devam etmektedir. Bu çalışmaların gelecekte de devamı öngörülmektedir.

Yukarıda bahsedilen bütün çalışmaları Türk-Moğol ortak tarihimizi aydınlatmada birer katkı olarak değerlendiriyoruz. Bizim bütün bu çalışmalarımız akademik, bilimsel çalışmaların önünü açmak içindir. Akademik çalışmalarla ortak mirasımıza dair değerlerin altını doldurmayı hedefliyoruz. Bu kapsamlı çalışmalar, bundan sonra ortak k÷ltürel mirasımıza dair çalışmaların yol göstericisi olacağı kanaatindeyim.

Tüm bu çalışmalardaki ana amacımız ise, Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk Türk tarihinin en kahraman, en bilge kişileri olarak tarihteki yerlerini aldıkları ve yalnız savaşçılıkla devletin yönetilemeyeceğini, bilgeliğinde gerekli olduğunu savunmaları ve bunların tek kanıtı olan, Göktürk Abidelerinin olumsuz koşullardan korunması ve gelecek nesillere dindik ayakta teslim edilmesidir.

Devletimizin görevlendirmesiyle, bu çalışmanın yazarı, Bilge Kağan Müzesi ve Karayolu, Bilge Tonyukuk Karayolu, Bilge Tonyukuk kazı çalışmalarında farklı zaman dilimlerinde bu projeler de görev yapmış biri olarak kendisini çok şanslı hissetmektedir.

Turan CAN,
TİKA-Araştırmacı.

Nöt: Bu Bildiri, İstanbul Türk Ocağı Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın Dikilişinin 1300. Yılı UNESCO 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına Düzenlenen Uluslararası Sempozyumda Sunulan bildiri metninin, Makaleye dönüştürülmüş halidir.

■ Kaynakça

- ◆ Alyılmaz, Cengiz. Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Kurmay Yayınları, Ankara 2005
- ◆ Alyılmaz, Cengiz. İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri, Ankara 2015
- ◆ Aydın, Erhan. Tonyukuk Türklerin Bilge Atası, İstanbul 2019
- ◆ Aydın, Erhan. Orhun Yazıtları, İstanbul 2019
- ◆ Baasansüren, T. Hün Höşööniy Duul, Ulaanbaatar 1994
- ◆ Battulga, Tsendiyn. Moğolistan'da Yeni Bulunan Göktürk Yazıtları, TDAY Belleten Ankara 2000
- ◆ Can Turan, Bilge Tonyukuk İle İlgili Son Gelişmeler Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP) Bildiri Kitabı İstanbul 2020
- ◆ Can, Turan. Moğolistan Bilgi Notu, Ulaanbaator 2008
- ◆ Can, Turan. Türkler ve Moğollar Bozkırın Uyanışı, 2023 Dergisi Ankara 2008
- ◆ Can, Turan. Moğolistan Genişletilmiş Görev Raporu, (Yayınlanmamış) Ankara 2017
- ◆ Deliorman, Altan. Osmanlılardan Önce Türkler, İstanbul 2010
- ◆ Deliorman, Altan. Tarih Boyunca Türkçülük, 2010 İstanbul
- ◆ Ercilasun, Ahmet Bican. Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, İstanbul 2016
- ◆ Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri, 21 baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997
- ◆ Kafalı, Mustafa. Göktürklerin Türk Tarihindeki Yeri, Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri, Ankara 2001
- ◆ Kafesoğlu, İbrahim. Türk Bozkır Kültürü, Ankara 1980
- ◆ Gömeç, Saadettin. Kök Türk Tarihi, Ankara 1999
- ◆ Taşağıl, Ahmet. Gök-Türkler, Ankara 2002
- ◆ Tekin, Talat. Orhun Yazıtları, Yıldız Dil ve Edebiyat 1,

İstanbul 2003

- ♦ Orkun, Hüseyin N. Eski Türk Yazıtları, Cilt. I. IV. (1936-1941) Ankara 1941
 - ♦ Moğolistan'daki, Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, TİKA, Ankara 2002
 - ♦ Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Çalışmaları. TİKA, Ankara 2003
 - ♦ Moğolistan'daki, Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları, TİKA, Ankara 2005
 - ♦ Moğolistan Ülke Raporu, TİKA, Ankara 2005
 - ♦ Moğolistan, Proje ve Faaliyetler Kitabı, TİKA Yayını Ankara 2006
 - ♦ Sertkaya, Osman Fikri. Göktürk Tarihinin Meseleleri, TKAE, Ankara 1995
 - ♦ Sertkaya, Osman, Fikri-Alyılmaz, Cengiz-Battulga, Tsendiyn. Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, Ankara 2001
- Taryhy makalalar